Розділ 2. Кількісні відношення і зародження їх словесного вираження в індоєвропейських мовах

2.1. Найдавніші корені *t∧, *k∧, *m∧, *n∧, *r∧, *p∧ у період зародження протоіндоєвропейської мови

У древньокам'яний вік, як було показано вище, у житті людини досить міцно закріпилось поняття подільності навколишнього матеріального і духовного світу. Кожен предмет або уява про нього сприймались як 'двоїста' річ, у якій поступово виділялися протилежні частини, що потім утворили 'одиницю' і сумму їх – 'дві одиниці'. Проте, раніш ніж вивчати словесні вислови цих первісних кількісних одиниць, необхідно назвати ті найпростіші корені типу CV, що послугували будівельним матеріалом при зародженні багатьох мовленнєвих форм у індоєвропейській мові-основі. Тут реконструюються лише ті найдревніші корені і слова, структурні елементи котрих лягли в основу мовної реалізації кількісних величин.

Древня соціальна структура представляє людину в родовій общині, яка характеризувалась матріархальними відносинами. На чолі роду стояла жінка-мати, яка виконувала основні функції у суспільстві по підтримці і продовженню його життя. "Людині первіснообщинного ладу, - пише О.Ф.Лосєв, - були зрозумілі і найбільш близькі тільки общинно-родові відносини, на цій зрозумілій для нього дійсності він і роздумує про природу, суспільство і про весь світ" (Лосев 1957, 7). Таке світорозуміння відображене людиною у створених нею легендах, міфах, в етнографічному матеріалі. У зв'язку з цим велику цінність мають теоніми як найдавніші свідчення мови, які дозволяють визначити семантичне наповнення найпростіших словникових одиниць.

Образ матері, що уособлює родючість і землеробство, представлений у грецькій міфології богинею Деметрою. Її ім'я пов'язане з землею, яка

вважалася “першоосновою життя, матір’ю всього сущого” (Мифол. слов. 1961, 80). Слово *Demeter* або *Da-mater* означає у дорійському діалекті ‘земля-мати’, у якому виділяється початкове *Da-* ─ древнє слово ‘земля’ (Jürß 1988, 61-62). Таке ж значення має *Da-* у крітських споріднених найменуваннях (Предм.-понят. слов. 1986, 117). Серед різних інтерпретацій імені *Da* належить вважати більш древнім значення, що відноситься до Деметри як “всеосяжного божества” (Мифол. слов. 1961, 80), а не лише до землі у вузькому значенні. В епоху, яка розглядається, у свідомості людини небо уявлялось як ‘земна твердь’, тобто і земля і небо утворювали єдиний Всесвіт. Весь світ – “єдине живе тіло і спочатку обов’язково жіноче, - пише Б.О.Рибаков. - Небо і земля, земля і море, світ і пекло ледве розрізнялись між собою” (Рыбаков 1981, 46). Це підтверджують також приклади із різних мов, наведені М.Я.Марром. Слово *земля* того ж кореня, що і нім. *Himmel* ‘небо’, що свідчить про єдиний індоєвропейський корінь для понять ‘земля’ і ‘небо’. У мегрелів (сусідів грузин) первісним було слово *du-ġ a*, що позначало ‘землю-твердь’ і ‘небо-твердь’; у фінів ‘земля’ *mu* мало колись також значення ‘небо-твердь’ (Марр 1931, 23, 41-42).

Згідно міфології з переходом до патріархату змінилась роль Деметри, яка перейшла у підпорядкування до Зевса. Функції володаря Всесвіту став виконувати Зевс. Його ім’я має багато варіантів при написанні у грецьких діалектах, як, наприклад: *Deys, Dzas, Dzan, Sdeys*, крітськ. *Dēn*, *Ten, Tan, Then*, у лат. *Diespiter* (Лосев 1957, 90). Незважаючи на велике розмаїття у формальному вираженні, в етимології імені Зевса виділяється початкове *di-* зі значенням “першопричини життя”, дякуючи якій “все відбувається і відбулося” (там само, 104). Безперечно, між *da-* і di-, представлених в іменах Деметри і Зевса, що супроводжуються значеннями ‘земля’ і ‘небо’, ‘Всесвіт’, є зв’язок. Їм синкретично передував більш давній корінь, із якого вийшли *da/di* і який виконував суттєву роль у житті первісної людини. Йому притаманним було поняття двоїстості.

Для найдревнішого часу існування спільноіндоєвропейської мови вченими реконструюється “двоступенева” система голосних з протиставленням за ознакою **відкритості** (низький/високий, тут *a/i*) (Гамкрелидзе, Иванов 1984, 160). До таких висновків приходить також В.В.Левицький, розглядаючи чергування голосних *i̯/u̯,* з одного боку, та *e/a/o*, з іншого, в індоєвропейських коренях. В одному і другому випадках представлені корені ідентичні за своїм змістом, що свідчить про фонематичну значущість вузьких/широких голосних у мові-основі (Левицкий 1997, 18-28, 48-53). Більш давній стан звукової системи індоєвропейської прамови передбачає, як нами вище зазначено, наявність голосних невизначеної якості. Отже, у розглянутому випадку мав місце розвиток коренів у такому напрямку:

*d∧ < *di ‘небо’, ‘древнє ім’я Зевса’,
*da ‘земля’, ‘древнє ім’я Деметри’.

Очевидно, що представлені корені відображають час розщеплення більш давнього вихідного кореня **d∧ (*t∧)* зі значенням ‘навколишній світ’, ‘Всесвіт’ – ‘цілісного і двоєдиного’ образу. Перехід від поняття ‘цілого’ образу до розуміння його як ‘розділеного’ і закріплення за складовими різних смислових значень передбачає дуже довгий період розвитку, напротязі якого виділені із ‘цілого’ його ‘частини’ часто змішувались поміж собою, і тому не випадковим є те, що, як свідчить міфологія, функції одного божества переходили до іншого і навпаки. Таким чином, у цей перехідний період денотативна співвіднесеність весь час мінялась, одне й те ж ім’я могло позначати і всю річ у цілому і її частину.

“Всяке суспільство, - пише В.І.Абаєв, - формує світ його богів за власним зразком і подобою” (Абаев 1962, 448). Тому корені, що розглядаються, **da* і **di* зустрічаються перш за все у конкретних найменуваннях предметів і явищ, що оточували древню людину. До них слід віднести імена спорідненості людей у різних індоєвропейських мовах.

Наприклад: дінд. *dadi* ‘мати батька’; корінь іє. **tăta* зі значенням ‘батько’ у мовах: укр. діал. *тато, дядьо, дідьо*; рос. *тятя*, алб. *tat*, лит. *tẽtis*, англ. *dad* ’папа, папаша’, хет. ієрогл. *tata,* лув. *tati* (Трубачев 1959). Слова у вигляді подвоєного древнього кореня відображають той час у житті первісної людини, коли вона сприймала все оточуюче її як ‘двоїсті’ речі. Проте ця ‘двоїстість’ позначала ‘цілісність’, а значить при цьому називалась одна річ.

Інші приклади редуплікованих форм, наприклад, у германських діалектах, закріплені за одним із родичів по чоловічій чи жіночій лінії. До них відносяться: *tata, tate, dade, atte, eide, azo* ‘батько’, ‘дядя по батькові’, ‘дід’ і *eidi, eide* ‘мати’, ‘бабуся’ (Гухман 1938, 101, 104). Наведені приклади дозволяють припустити наявність у древніх індоєвропейських коренях **da/*di* значень ‘жінка/чоловік’, більш давніх у порівнянні з відповідними іменами богів. Розглянуті корені мали й інші значення у прамові, про що буде сказано нижче.

В індоєвропейській мові-основі реконструюються корені **da-, *dai-* зі значенням ‘розділяти, розрізати на частини’ (Pokorny 1949, 175). Серед прикладів з цим значенням можна привести такі слова: стсл. *дѣлити*, рос. *делить*, гот. *dailjan*, двн. *teilen*, англ. *deal*, дінд. *dalati*. Спорідненими є також однокореневі слова у мовах: стсл. *дати*, лит. *duoti*, дінд. *dadati* (Фасмер 1986, т.І, 485). Очевидно, що **da-* і **dai-* є спорідненими і у загальному вигляді означають дію поділу. Проте, з іншого боку, в індоєвропейських коренях **dē-:*də, *dēi-, *dî-* представлено протилежне значення ‘зв’язувати’ (Pokorny 1949, 183). Це знайшло проявлення у словах: гал. *dithis* ‘пара, двоє’; дінд. *dyáti* ‘зв’язує’ (3 ос. одн.). Всі названі вище індоєвропейські корені розрізняються між собою якістю їх голосного: відкриті голосні [a, ai] пов’язані зі смислом ‘ділити’, а більш закриті [e, ei, i, ə] - зі значенням ‘зв’язувати’, тобто ‘об’єднувати’. Артикуляційна ознака відкритості, як вище уже зазначалось, була однією із перших у період становлення фонологічної

системи голосних у індоєвропейській прамові. Серед розглянутих коренів найбільший контраст за цією ознакою мають голосні у коренях **da-* і **di-*, які виражають відповідно значення ‘ділити’ і ‘зв’язувати’. Синкретизм понять ‘різати/зв’язувати/гнути’ виводить В.В.Левицький при розгляді коренів у германських та інших індоєвропейських мовах (Левицкий 1997, 56 і далі). Безперечно, що ці дві протилежно направлені дії були представлені в індоєвропейській протомові одним діянням ‘робити щось’. І в той же час зазначені корені повинні бути зведені до однієї протоформи типу **d∧* (або **t∧*).

З точки зору виникнення найменувань речей вважається, що звуки мовлення первісно служили “сигналами дій”, а потім уже стали позначати предмети і явища (Нестурх 1958, 318). Із посиланням на дослідження Л.Нуаре О.О.Леонтьєв відмічає, що “першословами були позначення дій, а не предметів” (Леонтьев 1964, 6). У нашому аналізі таким словом-коренем є **d∧* зі значенням ‘робити (ділити/зв’язувати)’. Первісні слова, як уточнює А.Герман, означали не дію, а були самою дією (Heřman 1936, 49). Проте первісна людина розрізняла потрібні їй предмети і, природньо, використовувала для їх відмінності словесні найменування. Зародження імені здійснювалось, виходячи із тієї чи іншої властивої для речі функції, але найбільш важливої у конкретній ситуації для людини. У результаті одна й та ж річ отримувала у реальності багато імен. Тому вшановані древніми людьми божества мали багато різних за своїм значенням імен. З цього часу бере свій початок синонімія слів. І в то й же час один і той же корінь міг закріплятися за різними речами, які виконували подібні дії. У цьому випадку мова повинна йти про омонімію слів.

Виходячи з вищерозглянутого, слід визнати первинність значення кореня **d∧ → *di/*da* у вигляді ‘робити (ділити/зв’язувати)’ і вторинність вживання цього кореня у найменуваннях: ‘жінка/чоловік’, ‘земля/небо’,

‘Деметра/Зевс’. Ці імена виникли у результаті перенесення на суб‘єкти виконуваної ними дії ‘ділити/зв’язувати’.

Суттєву інформацію відносно значення кореня **t∧ (*d∧)*, а також інших коренів можна одержати, якщо звернутися до найдревніших писемних свідчень, в яких представлено той чи інших інтересуючий нас кореневий приголосний. Походження європейських алфавітів із фінікійського дозволяє розглянути значущість графічних знаків у досить віддалений від нас час (XI-X ст. до н.е.). У фінікійському позначалися на письмі лише приголосні і напівголосні. Згідно акрофонічному принципу “звукове значення букви завжди відповідало першому звукові у назві букви” (Истрин 1961, 202). Проте для нас надзвичайно важливим є те, що не лише звучання, але й графічна форма букви були пов’язані зі змістом цього знаку, тобто на письмі знаходив відображення той предмет, який був названий першою буквою. Отже, писемний знак букви був у своєву первісному вжитку мотивованим. Вважаємо, що у результаті залучення свідчень древніх алфавітів, перш за все семітських мов, можна одержати деякі відомості про первісний спектр досліджуваних нами консонантів.

Розглянутий вище протоіндоєвропейський корінь **t∧* може бути співвіднесений за формою з позначенням фінікійського приголосного [t] *taw*, що мав значення ‘знак’ і був представлений у древніх текстах, включаючи єврейсько-моавітські написи, різними варіантами двох схрещених рисок, що нагадували хрестик (Истрин 1961, 200). Подібне зображення має силабічний знак *ta* у кіпрському письмі, але тут хрестик мав трикінцевий вигляд (там само, 163). Схоже, що графіка свідчить про функцію ділення, членування чогось. Древній єгипетський приголосний *t* зображувався у вигляді половини кола (логографічне значення цього ієрогліфа ‘хліб’), що також узгоджується зі значенням ‘членування’. Цей знак вживався у єгипетських текстах у функції “детермінативу ламання” (Истрин 1961, табл. 63, значення дається за В.В.Струве).

Дія ‘ділення’ була тісно пов’язана з рукою, яка виконувала цю процедуру. Таке розуміння подане в єгипетському дзвінкому *d*, ієрогліф якого зображав кисть руки, точніше ‘долоню’ (Коростовцев 1963, 17; Истрин 1961, 193). Форма у вигляді **d∧* зустрічається у назвах руки в окремих індоєвропейських мовах. Наприклад: гал. *dòid* ‘рука’ (кисть руки), алб. *dor?* ‘рука’, нім. (бав.діал.) *tener* ‘долоня’ (у германських мовах згідно закону Грімма іє. **d* > герм. **t*). У єгипетських текстах рука мала різні позначення, у тому числі *d ;t*, де серединний ‘алеф’ схожий на ‘твердий приступ’ у німецьких початкових голосних (Коростовцев 1963, 90). У спільноафразійських іменах зустрічаються слова: *tafa* ‘долоня’, *tas[i]* ‘рука’ (Столбова 1987, 162).

Таким чином, корінь **t∧* мав значення виконання дії ‘ділення/об’єднання’, яке було перенесене на численні речі і явища, пов’язані повністю чи якоюсь своєю стороною з цим функціональним проявленням.

У семантичному словнику спільноіндоєвропейської мови Т.В.Гамкрелідзе і Вяч.Вс.Іванов приводять різноманітні древні корені, на одному із яких слід зупинитися. “У найдревнішій індоєвропейській традиції все живе позначалось загальним терміном, що відносився до кореня **k’ºi-, *k’ºei-* і охвачував як тваринний, так і рослинний світ” (Гамкрелидзе, Иванов 1984, 465). Багаточисленні факти індоєвропейських мов свідчать про широке розповсюдження і, як наслідок, велику древність цього кореня. Повертаючись до часу витоків мови-основи, умовно позначимо цей корінь через **k∧*, який представлено задньоязиковим приголосним. Ця приголосна фонема має досить широкі рефлекси у різних індоєвропейських мовах, деякі з них будуть розглянуті нижче.

З огляду на велику древність протоформи **k∧* її смислове наповнення, похоже, включає у себе весь навколишній світ, а не тільки тваринний і рослинний. Первісна людина з інкорпорованим мисленням, наскільки відомо, не мала на перших порах свого існування чіткого розрізнення між живим і

неживим як категоріями, тому багато і неживих предметів, але життєво важливих для людини сприймалися як оживлені. Виробнича значущість оточуючих предметів була критерієм їх розрізнення людиною. Безмежна множинність цих предметів складала зміст зазначеного кореня. За своєю формою і за змістом він може бути співвіднесений з грецьким словом *χάος*, значення якого визначається у словниках як “порожній простір”, “невпорядкована маса, із якої виник упорядкований світ (космос)” (Benseler 1985, 846; див.: Latein u. Griech. 1980, 21). Проте первісне значення цього слова було не “безладдя речей”, як відмічає Ф.Юрс, а “міфічне ніщо як стан, із якого виник світ” (Jürß 1988, 49). Очевидно, семантика **k∧* вкючала у себе значення світу або простору, в якому протиставлялись **ціле** як непізнане і необмежне і **частина**, що представляла собою пізнаний і обмежений простір.

Згідно древнім фінікійським і єврейсько-моавітським написам приголосний *k* називався *kaf* і допустово мав значення ‘долоня’ (Истрин 1961, 200-201). Він позначався у різних написах варіантами, що нагадували руку з розчепіреними трьома пальцями. Подібне графічне зображення зустрічаємо у різновидах південноаравійського письма (там само, 205, рис.60). У цілому можна допустити, що знак *k* походить від зображення руки і, таким чином, розглянутий корінь включає у себе як одне із значень сему ‘рука (кисть)’.

Проте слід згадати, що первісне **k∧*, як і інші корені, було пов’язане через ім’я з якоюсь ознакою позначуваного, хоча ім’я і представляло собою річ у цілому. У ностратичних мовах *ḳ* мало значення спонукальної частки спрямованого значення (Иллич-Свитыч 1971, 206, 245). Близьким до розглянутого індоєвропейський корінь **kâu-* мав значення ‘рубати, вдаряти’ (Pokorny 1949, 535). Очевидно, у загальному вигляді **k∧* пов’язане з однією із функцій, що виконувалась рукою, вірніше кистю чи долонею, можливо, спрямуючого значення. Це допущення знаходить підтвердження також у кіпрському письмі (V-IV ст. до н. е.), у якому силабемний знак *ka* має позначення у вигляді стріли, обмеженої знизу (Истрин 1961, 163). Подібне

зображення має *ka* у крітському лінійному письмі. Безсумнівно, що тут у **k∧* має місце синкретизм імені і дії, у даному випадку розглянутий корінь містить у собі найменування руки і виконання нею спонукально-вказівної дії. У той же час слід пам'ятати, що в епоху інкорпорованого мислення людина сприймала речі як споріднені, якщо вони знаходились досить близько у просторово-часовому відношенні (див.: Лосев 1982, 270). Тобто, вказівний рух по відношенню до якогось об'єкту приводив природньо до переходу кореня **k∧* на цей предмет і називаючи слугував виділенню його із навколишнього світу. Активне використання руки як жесту при мовленні знаходило відображення у найменуваннях, які утворювалися по відношенню до речей.

Таким чином, **k∧* за своїм значенням мало відношення до оточуючого людину світу і в той же час до вказівного руху рукою, що приводило до наймення речі і тим самим до "впорядкування" первісного неосяжного світу. Можна допустити, що корінь **k∧* мав у собі загальне значення вказівки на 'простір' з внутрішнім протиставленням – 'обмежений/необмежений'.

Протоіндоєвропейські корені **m∧* і **n∧* знаходять вираження у приголосних *m* і *n*, які мали у фінікійських текстах споріднене графічне відображення. У найдревніших фінікійських і єврейсько-моавітських написах *m* мало назву *mem*, що значить 'вода'. Графічне зображення було схожим на безперервну хвилю води. Приголосний *[n]* графічно представляв собою нібито частину 'хвилі', що зображалась буквою *n*. Графема *n* називалась *nun*, що, ймовірно, значить 'риба' (Истрин 1861, 201). Формальна спорідненість збереглась у відповідних позначеннях звуків *m* і *n* у мовах, що запозичили фінікійський алфавіт. Найбільш чітко це представлено у латинських написах звуків *m* і *n.* У більшості індоєвропейських мов древнє **m* відображено на письмі у тій же якості губно-губного носового приголосного. Проте у старогрецькій мові іє. **m* іноді переходить в ν [*n*] (Савченко 1974, 80). Пам'ятки хетської мови дозволяють об'єднати *m* і *n* в одну носову архіфонему (Иванов 1963, 93). У той же час порівняння у межах

ностратичної групи мов приводить до необхідності розрізняти як самостійні фонеми *m* і *n* (Иллич-Свитыч 1971, т. 1, 150). Очевидно, що розглянута графічна спорідненість не є випадковою для звуків і походить від їх смислового наповнення. Найбільш ймовірним тут є протиставлення загального і часткового, цілого і одиничного.

В індоєвропейських мовах є корінь **ma* з конкретним значенням ‘махати рукою’ (Pokorny 1949, 693), що, очевидно, вказує на спорідненість з найменуванням руки (пор. в лат. *manus* ‘рука’, ‘кисть руки’). У галльській мові *mam* вживається зі значенням ‘жменя, дві жмені’ (Macbain 1911, 241). Інший споріднений корінь **me-* має значення ‘великий, видний, крупний; міряти’ (див.: Duden 1963, 432; Pokorny 1949, 704). Наприклад: гот. *maizo* ‘більше’, де *-izo* - германський суфікс вживається у прикметниках порівняльної ступені, а також: англ. *more*, шв. *mer, mera*, двн. *mer (mero)*. У той же час у цих мовах і в мовах ностратичної групи корінь *ma* (у іє. **me*) використовується як заперечна частка (Иллич-Свитыч 1976, 56). Зазначені і інші мовні факти, приведені дальше, дозволяють допустити, що корінь **m∧* представляє собою, з одного боку, цілісність речі, а з другого, заперечення цієї цілісності, тобто позначає її частину (чи частини). Більш конкретно протиставлення виглядить як ‘множинність/одиничність’.

Сема ‘заперечення цілого’ має місце і в іншому корені **n∧*, що і ріднить його з розглянутим вище **m∧*. У мовах індоєвропейські корені **n̥, *ne, *nê, *nei* представлені зі значенням заперечення у словах і реченнях (Pokorny 1949, 756), яке не можна назвати первісним у зв’язку з його абстрактністю. Очевидно, що **n∧,* виражаючи у давнину заперечення цілісності, позначало частину від цілого.

Міфологічні дані свідчать про те, що **n∧* може бути співвіднесене зі значенням ‘світ, Всесвіт’, який утворився, за уявою древніх, із тьми як заперечення первісного хаосу. Досить наочно це значення відображене у найменуваннях різних богів. Одним із головних божеств шумерського

пантеону був бог неба *Ан*, який вважався також богом-творцем землі (Белицкий 1980, 198-199). Його дружиною була богиня землі *Кі*. У єгипетській міфології богинею неба називається *Нут*, її чоловіком виступає *Геб*, уособлюючий землю і рослинність. В інших текстах згадується богиня *Нуна*, яка появилась із хаосу (Померанцева 1985). У біблійських текстах Старого Завіту розповідається про праведника *Ноя*, який врятувався разом зі своєю сім'єю під час Всесвітнього потопу. Разом з ним спаслися по дві різних тварини, які згодом розселилися по землі (Bibel 1987, 8-10). Водяний потік у біблії символізує початок 'нового' життя на землі, походження якого було завжди пов'язане з масами води. Ім'я *Ной* відображає, з одного боку, цілісність природи, а з іншого, заперечення цієї цілісності, породження 'двоїстості'.

Виходячи з того, що у найдавніший час у мисленні людини мало місце протиставлення цілого і її частини, можна допустити, що індоєвропейський корінь **n∧* включав у себе поняття 'частини від цілого' і тим самим виражав 'заперечення цілісності'. З другого боку, синкретизм кореня допускає також розуміння цілісної (двоєдиної) речі. У загальному протоформа **n∧* мала у собі великий спектр значень, які можна звести до вигляду 'цілісність/частина (заперечення цілого)'.

Розглянемо древні графічні зображення приголосних [r] і [l], які відображають відповідні корені, що первісно були представлені у вигляді єдиної протоформи **r∧*. У фінікійських і єврейсько-моавітських написах був спільний для обох звуків знак *р* [r], який називався *реш* 'голова' (див.: Истрин 1961, 200-201). У єгипетській мові цей приголосний позначався ієрогліфом зі значенням 'рот', подібне позначення зустрічається у кіпрському письмі (там само, 193, 163).

У єгипетських текстах слово *ra* є багатозначним і має такі значення: 'раб', 'особа, що говорить', 'вислів', 'двері', 'ворота', 'гирло річки' і ін. (Коростовцев 1961, 25; Wortb. d. agypt. Spr. 1957). Сюди ж відноситься і назва головного божества у Єгипті *Ра* - бога Сонця. У багатьох писемних

пам’ятках говориться про те, що *Ра* здійснював круговорот по небосхилу і підземному світу, представляв собою єдину сутність. У більш ранніх свідченнях *Ра* асоціюється не з сонцем, а зі світлом взагалі (Матье 1956). Можливо, *Ра* уособлював у древню епоху єдине світило, що включало у себе місяць і сонце. Про це свідчить присутність **r∧* у назвах сонця і місяця у багатьох мовах. До них М.О.Коростовцев відносить проявлення єгипетського R^c ‘бог Сонця’ у гр. *μεδορη, μεδρι* ‘місяць’ (Коростовцев 1963, 109), сюди ж необхідно віднести більш пізнє лат. *lûna* (із **lucna < lucеo*, у якому *l* споріднене іє. **r*). Більш пізнє уявлення єгиптян про *Ра* як двоєдину істоту привело до розщеплення цього образу, у результаті чого з’явився ще один бог світла і сонця - *Гор* (*Ḥr*). Єгиптяни зображали бога *Гора* як однооку істоту, яка носиться по небу і щодня народжується заново. Умираючий, за уявою єгиптян, одержував ‘око *Гора*’, яке досить часто зображувалось на внутрішній стороні саркофагу померлого. Аналогічне найменування зустрічаєм у слов’янського божества сонячного світила *Хорса* (‘око світу’), що мав подібні символи з *Дажбогом-Сонцем* (Рыбаков 1987, 444). Очевидно, що у розглянутих випадках **r∧* може бути співвіднесене зі значенням ‘світло’. Слід також добавити, що цю сему має **r∧* в індоєвропейських назвах не лише світил *Сонця* і *Місяця*, але й інших планет, як *Марс*, *Юпітер, Венера, Меркурий, Сатурн*, і у загальних назвах типу: лат. *stella*, нім. *Stern*, укр. *зоря*. Широке розповсюдження має **r∧* в іменах “міфічних персонажів, божеств родючості“ і “героїв-родоначальників”, ці імена охоплювали майже всю древню територію індоєвропейців. До них відносяться *Тархунт, Тарху* у хетів, *Тарку* у вірмен, *Трантан* у індоарійців і т.п. (Рыбаков 1987, 78), у всіх наведених у зазначеній праці десяти найменнях вживаються форми *Тар-* аба *Тра-*, які не випадково пов’язані з **r∧* (пор. з дінд. *tar* ‘зірка’).

Наявність у індоєвропейській прамові слів, що виражають прямопротилежні смисли (див.: Шерцль 1884), пояснює те, що у найдревніший час свого існування **r∧* мало значення не тільки ‘світло’, але й

‘темнота’. У такому значенні зустрічається корінь *r∧ у словах: дінд. *rami* ‘ніч’, *ratri,* звідси іє. **rê-* ‘темнота’ (Pokorny 1949, 853). Таким чином, значення ‘світло’ і ‘темнота’ необхідно розглядати як похідні від первісної значущості *r∧.

Вище було зазначено, що первинне значення кореня слугувало стимулом дії і лише згодом закріплялось за тією чи іншою річчю, що виконувала подібну дію. Аналогічним чином і корінь *r∧ необхідно співвіднести з тією дією, яка породила позначення, розглянуті вище. Аналіз цих найменувань дозволяє визначити значущість *r∧ як ‘появу, народження’ чогось.

У древніх семітських написах розрізнялись у позначеннях приголосні *r* і *l*. Останній у фінікійському алфавіті мав назву *ламед* зі значенням ‘жало’(Истрин 1961, 200-201). Різноманіття графічного вираження у зазначених і інших древніх мовах зводиться до двох рисочок, зімкнутих під гострим кутом, що нагадує вістря. Знаки, які позначають у фінікійському письмі приголосні *r* і *l,* мають подібні елементи у своїх начертаннях (пор. відповідно ∢ і <), що, ймовірно, свідчить про їх смислову спорідненість. Вище у Вступі вже говорилось про синонімічність *r* і *l* у індоєвропейських мовах, тут можна лише добавити, що корені іє. **la-, *lai-, *lei-* мали значення ‘бути захованим’, ‘зменшуватися, зникати’ (Pokorny 1949, 651, 661). Таке смислове наповнення *l∧ доповнює вищезазначену значущість *r∧ ‘появлення, народження’ чогось. Синкретизм значень ‘породжувати/ховати’ що-небудь об’єднує древні корені **ra* і **la* в протоформі *r∧.

Наступний древній корінь представлений нами у вигляді *p∧. У фінікійському алфавіті знак [p] має назву *пе* зі значенням ‘рот’, його дзвінкий варіант *b бет,* ймовірно, позначав ‘дім’ (Истрин 1961, 201). У єгипетській мові існували ієрогліфи, що розрізняли *p* зі значенням ‘цоколь’ і *b* – ‘нога’ (там же, 193). Приведені значення писемних знаків знайшли відображення в окремих індоєвропейських коренях: **pa- : pə* ‘годувати, пасти худобу’,

**po(i)- : pi* ‘захищати, стерегти’, **bha-* ‘говорити’ (Pokorny 1949, 787, 842, 105, 839). Інші близькі за формою корені мають значення: іє. **bha-, *bho-* ‘світити’, ‘блищати’, **bhei(ə), *bhi-* ‘бити’. Розмаїття значень викликано наявністю різного у корені голосного, а також реалізацією глухого чи дзвінкого приголосного. У ностратичних мовах корінь *b∧g∧* вживається зі значенням ‘доволі, безмірно’, у той же час глухий початковий приголосний в іє. **pou-, *pu-* має значення ‘мало, малий’ (див.: Иллич-Свитыч 1971, 193; Pokorny 1949, 842). Із попереднього відомо, що древні корені містили у собі узагальнююче значення, яке членилось і знаходило конкретне вираження у окремих словах. Очевидно, такі загальні значення були в основі протоформи **p∧* і, ймовірно, відносились до вираження поняття величин ‘великий/малий’. Підтвердження цьому знаходимо в окремих древніх словах, розглянутих далі.

Вище було відмічено, що протоіндоєвропейські корені розглядаються нами, виходячи з парадигм слів, у яких вони вживались. Безсумнівно, що смислове наповнення кореня з’являється у конкретних словах, аналіз яких і дозволив допустити деякий (але не єдиний) спектр значень, співвіднесених з тією чи іншою протоформою. Одночасно природньо виникає запитання відносно походження цих найдревніших одноконсонантних коренів. Не викладаючи тут усієї складності цієї проблеми походження мови, висловимо деякі прийняті нами положення про мотивацію найдревніших зв’язків між звучанням і значенням (див.: Газов-Гинзберг 1965; Журавлев 1974; Левицкий 1971; Воронин 1982).

Форма була тотожна змісту, вона вийшла із нього, була ним породжена. Гіпотеза древнього символізму, пише О.П.Журавльов, “споконвічна, первісна по відношенню до понятійного значення” (Журавлев 1974, 22). У мові повсюдно існували звуконаслідувальні і образонаслідувальні елементи. Звук і комплекси звуків мали для людини ситуаційний, ознаковий характер і не співвідносились з відповідним денотатом. Звукообрази, чи ідеофони, мали велику емоційну насиченість (Журковский 1968, 56) і тим самим відображали реальні ситуації у

навколишньому світі. Дійсність впливала на органи чуття людини, викликаючи у неї відповідну реакцію нервової системи і відповідну напругу м’язів тіла, у тому числі голосового апарату. Подібне звукоутворення має місце і в примітивних за своєю структурою сучасних мовах. Спостереження Д.Вестермана над звукообразами у західносуданських мовах показали, що суданці “знаходять моментальне вираження для якогось побаченого на далекій відстані, але ще не чутного явища, або для раптово появленого запаху: присутні повторяють його або приймають з мовчазним схваленням; викликане зовнішнім враженням внутрішнє хвилювання знаходить вихід у відповідному йому звуковому вираженні“ (Вестерман 1963, 100). У результаті загального враження від оточуючого світу, сили його дії перш за все на зоровий і слуховий рецептори відбувалося спочатку мимовільне звукоутворення, після чого встановлювалися “умовнорефлекторні зв’язки між предметом чи його дією і супроводжуючими їх звуками” (Журавлев 1974, 144). Як наслідок виникало фонетичне значення звуку. Проте це ще не мова, а лише її зародження, яке згодом приведе до утворення понятійних значень.

У світлі вищесказаного допускається, що у протоіндоєвропейських коренях закладено відприродний зв’язок між звучанням і вираженим ним значенням. Останнє, як відомо, має ознаковий характер і може бути представлене у вигляді набору значень. Виходячи із методу фоносемантичного аналізу, фундаментально розробленого С.В.Вороніним (Воронин 1989, 1990), попробуємо співвіднести з символами консонантні звуки коренів.

Вище були розглянуті деякі рефлекси індоєвропейської протоформи **t∧,* які мають у собі значення ‘ділити/об’єднувати’. Їх загальне значення ‘робити’ пов’язане з реалізацією приголосного [d] або [t]. Розширення первісного кореня зберігає у багатьох випадках древнє значення. Наприклад: іє. **də-t-*: тох.А *tät-k* ‘ділити, розрізати (на куски)’ (Pokorny 1949, 176); дісл.

þeita ‘бити, ударяти; лупцювати; забивать; пробивати’ (Duden 1963, 105) (згідно закону Грімма іє. **t* > герм. **þ*), іє. **del-* ‘вибивати, розколювати; розсікати; ділити; розщеплювати’ (Pokorny 1949, 194), іє. **deĥ* - ‘рвати; відривати; виривать; розривать; роздирати’ (там само, 189), іє. **der-, *derə-, *drê-* ‘здирати шкуру (з тварини); відщеплювати, відділяти’ (там само, 204). Споріднені корені представлені також у таких словах: псл. **dělъ:* болг. *дял, делѝт* ‘частина, частка’, ч. *dil* (‘т.с.’) і ін. (Этимол. сл. прасл., вип. 5, 8); двн. *teil, deil* ‘частина, кусок, сторона, область’ (Schutzeichel 1961, 193); дінд. *tati* ‘множинність, велика кількість’ (Кочергина 1987, 231), а також іє. **dî-t-* ‘відрізок часу’, наприклад, у нім. *Zeit* ‘час’.

Розгляд протоіндоєвропейського кореня **t∧* і його рефлексів **da-/*ta-* з розширенням *(-t, -l, -r)* дозволяє уявити розвиток значень у прамові і в окремих його гілках у вигляді: ‘робити’ → ‘ділити (на частини)’ → ‘частина, частка; множина’ → ‘відрізок часу’ → ‘час’. Древня значущість, яка присутня у кореневих зімкнених **d/*t*, відображає фізичний процес ‘поділ речі на частини’ і свідчить про звукозображувальне походження розгляненої протоформи. Згідно дослідженням у області звукосимволізму глухі й дзвінкі проривні приголосні асоціюються у слухача відповідно з сильним чи слабким ударом. Проривні приголосні входять у канонічну модель ономатопів, запропоновану С.В.Вороніним, що імітують ‘надкороткий’ удар (Воронин 1982, 46 і далі). Отже, звуки *t* і *d* можуть бути співвіднесені з різними по силі ударами якихось двох чи більше предметів (каменів, молота, палиць і т.п.). Ці ж приголосні передають стук (удар жорстких недзвінких предметів), імітують тупотіння у прасемітських коренях, наведених у роботі А.М.Газова-Гінзберга (Газов-Гинзберг 1965, 22-23). Очевидно, що розглянуті звуки, які виражають різкий удар, передають цю значущість під час їх артикулювання: утворене при вимові змикання органів мовлення різко розривається видихуваним повітрям. Ступінь м’язової напруги і відповідний акустичний

ефект наочно імітують сильний чи слабкий короткочасний удар. Безсумнівно, таке враження від удару, що розбиває предмет, або від різкого зіткненя щонайменше двох предметів могло співвідноситися з дією, яка представлена вище у корені *t∧ ‘ділити/об’єднувати’. А.М.Газов-Гінзберг, розглядаючи непохідні дієслова, що виражають дію, пише, що ‘дія’ первісною людиною ототожнювалась з відчуттям пересування, а також з конкретним м’язовим підсиленням (Газов-Гинзберг 1974, 85).

Аналіз показує, що значення *t∧ ‘ділити/об’єднувати’ може бути співвіднесене зі звукообразами короткочасного удару, що відбувалися між предметами чи явищами в оточенні первісної людини, а також, як буде показано нижче, співвіднесене з відповідною функцією при утворенні нових слів шляхом поділу чи об’єднання їх частин.

Індоєвропейська протоформа *k∧ представлена у мові-основі і в її окремих гілках багаточисленними рефлексами, на деяких із них необхідно зупинитися спеціально. Й.Покорний виділяє серед інших такі корені: *kau-, *kəu- зі значенням ‘рубати, бити’, *ker- ‘різати’, *kai-, *kai-u̯o ‘один, у самотності’, *kom-,*gem ‘стискати; охоплювати, з’єднувати’, основою для розширення значень останніх виступають корені *ken-/*gen- (Pokorny 1949, 535, 571, 519, 555, 368, 558). Згідно викладеному нами положенню про розвиток мислення первісної людини у напрямку виділення ‘частини із цілого’ в образі речі наведені вище кореневі значення логічно повинні бути розміщені у такому порядку: ‘бити, рубати, різати’ → ‘частина, один’ → ‘з’єднувати’, у яких представлені аналіз і синтез у розумовій діяльності людини. Очевидно, що більш древнім є корінь *kâu- ‘рубати, бити’. Наявність лабіального елементу в голосному цього кореня дозволяє допустити як одну із ранніх форму з лабіовелярним *k^w . Нашому подальшому аналізу підлягають корені типу *ka-/*k^wa- зі значенням ‘бити, рубати’.

У германських мовах велике розповсюдження одержали слова з редуплікованим коренем *ka: англ. hack ‘різати, розрізати; довбати, рубати;

качати (білизну)’, дсакс. *haccian* ‘різати’, гол. *kekken* ‘рубати; розрізати’, дат. *hakke* ‘різати’, нім. *hacken* ‘рубати, розколювати’, які зводяться до загальногерманського кореня **hakkôn-* або **hakkôjen* (Skeat 1983, 256). В інших мовах є споріднені слова: рос. *ковать*, лит. *káuti* ‘бити’, лат. *cūdo* ‘бити, колотити, товкти, молотити; кувати’. До них, мабуть, можна віднести також праслов’янські корені: **sekyra*, **sěkǫ*, **sěkti*, у яких початкове **s* утворилося у результаті палаталізації іє. **k* (див.: Журавлев 1986, 191) (пор. по аналогії: іє. **kẽrd-* ‘серце’: → лат. *cor*, гот. *hairto*, псл. **sьrdьko*).

Споріднений індоєвропейський корінь представлений також у германських мовах: англ. *hew* ‘різати, рубати’, дсакс. *heawan*, гол. *houwen*, ісл. *hoggva*, шв. *hugga*, дат. *hugge*, нім. *hauen*, які сходяться до герм. **hauwen* (нагадаємо, що іє. **k* > герм. **h*). Індоєвропейський початковий приголосний $*k^w$ добре простежується у словах: нім. *hauchen*, свн. *huchen* ‘видихати повітря; дути; дихати’, англ. *to cough* ‘кашляти’, гол. *kuchen* ‘покашлювати’, які, ймовірно, мають звуконаслідувальне походження (Duden 1963, 252).

Аналіз вищезазначених споріднених слів свідчить про наявність відповідної асоціації приголосних [k], [w] зі значенням ‘бити, вдаряти, рубати’. Артикуляція [k] характеризується розривом зімкнення у задній частині ротового резонатора і супроводжується великою силою видихуваного повітря. Ефект ‘удару’ посилюється вживанням при редуплікації кореня з [k]. У тих випадках, коли [k] супроводжується лабіальним [w] (або губним [u]), цей елемент звучання фонетично імітує рух повітря, а також фоносемантично пов’язаний з поняттям округленого (Кузнецова, Воронин 1981). Таким чином, один із напрямків розвитку *k∧ у вигляді $*k^wa$ може бути представлений зі значенням ‘простір (повітряний)’, який заключає у собі весь оточуючий людину світ, пізнання якого можливе шляхом ‘ділення (обмеження)/об’єднання’. Останнє значення також пов’язане з коренем *k∧. Таким чином, у вищезазначених прикладах наочно прослідковується фоносемантичний зв’язок кореневих складових, зокрема:

**k* пов'язане зі значенням 'ділити/об'єднувати' і *w(u) вказує на округленість речі. Звукообразотворчу природу мають подібні корені і в ностратичних мовах. Про це свідчить порівняння коренів іє. **heiu* 'життєва сила' і семітського *hww*/*hjj*. Останній представляє розвиток семантики в окремих мовах у напрямку: 'дихання' → 'життя' → 'час життя' → 'час; вічність' (Воронин 1981, 24-25).

До проривних звуків належить також приголосний, що утворює протоформу **p∧*. Цей губний у прасемітських коренях зображає булькання (під час кипіння і т.п.) або звук предмету, що лопається (Газов-Гинзберг 1965, 24). У дослідженнях, як пише С.В.Воронін, "неодноразово відмічалась роль лабіальних фонем у назвах округлих, кулястих, випуклих предметів у самих різних мовах" (Воронин 1982, 98). Зокрема, в англійській мові серед губних приголосних найбільшою звукотворчою силою у позначеннях округлості мають звуки [b] і [p] (Кузнецова, Воронин 1981). Серед багатьох рефлексів розглядуваного [p] у індоєвропейських коренях можна назвати наступні: **bheid-* 'колоти, розщепляти', **bhag-* 'роздавати, виділяти', **bhen-* 'бити, ударяти; розбивати', **bhei(ə)-, *bhi-* 'бити, ударяти', а також: **pou- : pəu : pŭ* 'маленький; незначний; небагато' і, з іншого боку: **bheidh-* 'зв'язувати', 'плести, в'язати', **bhendh-* 'зв'язувати' (Pokorny 1949, 116, 107, 126, 117, 842). Індоєвропейський корінь **bhel-* має значення 'набрякати, пухнути, здуватися', 'надувати, роздувати', з тим же значенням іє. **b[h]eu-, *b[e]u-* (див.: Duden 1963, 63). Однокореневі германські слова, наприклад: двн. *būlla*, нім. *Beule*, дангл. *byle* беруть свій початок від смислу 'опухання', що витворилося після удару, поштовху чи опіку (там само, 63).

Всі наведені вище значення індоєвропейських коренів з початковим губним можна звести до трьох груп, що виражають: 1) ділення речі на частини ('ударити, колоти', 'малий'), 2) об'єднання частин ('зв'язувати, плести'), 3) ознаку округлої речі ('набрякати', 'надувати'). Розглянуті корені наочно свідчать про звукотворчий характер губних [p] і [b], значущість яких

‘рубати/зв’язувати/округляти’ є первинною і породжена у результаті проявлення їх основних артикуляторних ознак - зімкненості і лабіальності. Зімкнено-проривний характер *p*, *b* ріднить ці звуки з приголосними *t/d, k/g*, що виражають значення ‘рубати/зв’язувати’, а активна участь губ при артикуляції *p* і *b* породила додаткову значущість ‘округлого’, не характерну для передньоязикового *t* і задньоязикового *k* (крім варіанту лабіовелярного k^w). Фонологічна ознака глухість/дзвінкість, як уже раніше зазначалось, є генетично вторинною, проте різна ступінь звучності, ймовірно, відображає значення ‘великий/малий’, хоча у лінгвістиці прийнято, що глухі приголосні є більш напруженими, ніж відповідні дзвінкі (протиставлення fortes-lenis див: Трубецкой 1960, 173-176). Якщо у мовах, як у німецькій, на перший план виступає фонематична ознака ‘напружений/ненапружений’, а ‘дзвінкість/глухість’ є вторинною, то серед таких проривних глухі артикуляційно більш сильні, ніж дзвінкі. Якщо ж на передньому плані знаходиться ознака ‘дзвінкість/глухість’, як в українській, французькій мовах, то у них більш напружені дзвінкі приголосні (мається на увазі загальна напруга, а не напруга у місці творення звуку) (див. результати експериментальних досліджень: Taranec 1997, Чеботарь 1988). Саме такі фонематичні відносини між приголосними *b* і *p* знайшли відображення у значеннях відповідно ‘великий’ і ‘малий’ в індоєвропейських мовах: Пор.: лат. *fere, ferme* ‘майже, головним чином’, двн. *bor-*, *bora* ‘дуже’, дсакс. *bar* ‘дуже’, які сходяться до іє. **bher-* з допустимою деривацією ‘великий’ → ‘добрий’ (Иллич-Свитыч 1971, 175) і лат. *parvus* ‘маленький, невеликий, слабкий, другорядний’ (Дворецкий 1986, 556), *pars* ‘частина, частка, сторона’ (там же, 554-555) (див. вище корені іє. **pou-*, **pŭ* -). Приклади свідчать про природний зв’язок значень ‘великий/малий’ з артикуляторно-акустичною ознакою дзвінкий/глухий розглянутих приголосних *b* і *p*, що находяться в основі протоформи **p∧*.

Приголосні *m* і *n* у коренях **m∧, *n∧* відносяться до того класу звуків, які за своїм акустичним враженням утворюють “подовжене (“немоментальне”) суцільне тонове чи шумове звучання” (Воронин 1982, 48). У прасемітських коренях ці приголосні зустрічаються при звукоутворенні дзвону (Газов-Гинзберг 1965, 25, 72); у ролі суфікса звук (без голосного) *-n* має зменшувальне значення (Газов-Гинзберг 1974, 25). Очевидно, протяжний характер *m* і *n* може бути співвіднесений з уявленням про безперервний, подовжений процес, а з іншого боку, мала частка протяжності, до самого її зникнення, асоціюється у говорящого з проявленням якоїсь частини, частки, позначуваної у процесі мовлення, або навіть її відсутності чи заперечення. Розглянемо детальніше древнє значення індоєвропейських коренів, поєднаних з протоформами **m∧* і **n∧*.

В етимологічному словнику Й.Покорний наводить корені **me-, *mo-* зі значенням ‘великий; просторний; наочний’ (Pokorny 1949, 704), у той же час **men-* з формантами *u-,u̯o-, k-* позначає ‘маленький, невеликий; зменшувати; одиничний, окремий’ (там же, 728) (пор.: нім. *Mangel* ‘відсутність’). Аналогічне протиставлення зустрічається в окремих словах у різних мовах. Наприклад: дінд. *mahi* ‘великий’, гр. *megas*, двн. *magan* ‘сила; інтенсивність; здібність’ і, з іншого боку: герм. **mak-* ‘тонкий, стрункий, довгий’, гр. *makros* (тс.), лат. *macer* ‘тонкий; худий’ (Duden 1963, 415; Schutzeichel 1961, 120). Протиставлення ‘великий/малий’, представлене у сонорному *m*, отримало свій розвиток у словах, що виражають ‘велику сукупність предметів, множинність’ і ‘меншу сукупність’. Наприклад: двн. *managi* ‘маса, множинність; достаток; кількість’, гот. *managei* ‘багато; багатий’, нім. *Menge* ‘маса; множинність, велика кількість’; лат. *multus* ‘багаточисленний, великий, крупний’, двн. *mih(h)il*, *mihhal* ‘великий, сильний’ - лат. *minor*, *minus* ‘менший, більш слабкий, гірший’, двн. *minniro* ‘менший, менш суттєвий’, гот. *minnizo* (із іє. **minu-s* ‘маленький’), нім. *manch* - неозначений займенник, який вказує на деяку сукупність, взяту із більш великої

множинності (Duden 1963, 419, 441; див. також: Дворецкий 1986, 466; Schutzeichel 1961, 127-128).

Розглянуті приклади реалізації *$m\wedge$ у різних індоєвропейських словоформах свідчать про його переважаюче вживання у значенні великої множинності і лише в окремих випадках - у позначенні відносно меншої сукупності. Нам уявляється, що саме ознака множинності і отже протяжності (більшої чи меншої) прямо пов'язана з артикуляторно-акустичною природою приголосного *m*. Звуковий ефект *m* міг викликати у говорящих уявлення про тривалий процес того чи іншого явища, що слугувало основою зародження поняття множинності. У зв'язку з вищезазначеним вважаємо, що протоформа *$m\wedge$ має звуконаслідувальну природу і пов'язана з уявленням 'великий/малий', що й породило протиставлення 'множинність/одиничність'.

Вище вже відмічалось, що в уявленні древніх людей 'множинність' речі була тісно пов'язана з сприйняттям її як цілісної і неподільної і, з іншого боку, 'одиничність' представляла собою 'частину' речі. В останнім випадку протоформа *$m\wedge$ вживалась як заперечення, при цьому вона виступала синонімічно з *$n\wedge$. Графічна спорідненість *m* і *n*, про що говорилось вище, свідчить саме про таке співвідношення. Закріплення в індоєвропейських мовах *$m\wedge$ головним чином за однією стороною бінарності - множинністю, сприяло переважному вживанню *$n\wedge$ у значенні одиничності, що призвело до утворення поняття 'заперечення цілісності'.

Широке вживання мають рефлекси протоформи *$n\wedge$ у мовах у ролі афіксів слова. Наприклад, німецький префікс *un*- реалізується у значенні заперечення, а також іноді у підсилювальнім значенні (*Untiefe* 'безодня, пропасть', *Ungeld* 'величезні гроші') (Степанова 1979, 430). У ролі суфікса у німецькій мові вживається -*in*, який означає осіб жіночої статі за фахом занять, деяких тварин і птахів жіночої статі (там само, 243), множинні форми від цих іменників утворюються з допомогою суфікса -*en*. Пор.: *Lehrerin* (одн.) - *Lehrerinnen* (мн.), *Freundin* - *Freundinnen*. Наведені приклади наочно ілюструють вживання древнього *$n\wedge$ у вираженні одиничності/множинності.

Аналогічний суфікс *-ина* має місце у слов'янських мовах. Зокрема, в українській і російській цей суфікс вживається в "іменниках, які означають одиничні предмети, виділені із маси речовини чи із сукупності предметів" (Цыганенко 1982, 79). Наприклад: укр. *горошина*, *зернина*, рос. *соломина*, *бусина*; у древніх мовах суфікс *-in* утворював "категорію одиничних імен": стсл. *людинъ*, *поганинъ* 'язичник' (Мейе 1951, 294). У той же час суфікс *-ин(а)* може надавати "відтінок збільшеності загальним іменам чоловічого й жіночого роду" (Цыганенко 1982, 79): укр. *голосина*, рос. *домина*, *ямина*.

Аналіз рефлексів **n* в окремих мовах показує його зв'язок зі значеннями 'ціле/частина/заперечення', із яких найбільшого розповсюдження отримало значення 'заперечення цілісності (єдності)'. У той же час зародження цих значень грунтується на фонетичних особливостях приголосного *n*, спорідненого з *m* і за формою, і за значенням.

Протоіндоєвропейська форма **r∧* має розвиток у різних коренях, серед яких виділяєм такі: **rei-* зі значенням 'дряпати, вирізати; рвати; різати', **reiə*, **ri-* 'двигати; хвилювати; текти', а також: **la-*, що виражає значення 'бути утаєним, захованим', *lei- 'входити; віднімати; відрізати; зникати' і **lek-* : **lək-* 'розривати'. У загальному вигляді приголосний *r* пов'язаний зі значенням довготи/переривчастості, а *l* вказує на зникнення чогось і також на переривчастість. Згідно дослідженням І.С.Аржевської і С.В.Вороніна аналогічне значення мають *RL*- форманти в англійських звуконаслідувальних дієсловах, які виражають 'ітеративність, довготу і зменшеність' (Аржевская, Воронин 1986, 7). Згідно фонетичній природі приголосний *r* представляє собою вібруючий сонант, який зображує грім, гуркіт, наслідує звук 'розпорювання, розривання' (Газов-Гинзберг 1965, 59). Приголосний *l* має місце у прасемітському корені *ll/ljj* і виражає значення 'мерехтіти (про зірки)' (там само, 138). В.Скаличка розглядає в угорських звуконаслідуваних виразах звук *r* як "деренчливий, досить грубий звук", звук же *l* є "набагато м'якшим" (Скаличка 1967, 281). Фонематична подібність *r* і *l* у індоєвропейській прамові дозволяє об'єднати їх фонотворчу значущість,

представлену у вигляді тривалого тремтіння і послаблення (зникнення) його. Таке розуміння узгоджується зі смислом протоформи *r∧ ‘породжувати/ ховати’, розглянутим вище.

Узагальнюючи представимо протоіндоєвропейські корені і їх припустимі значення:

1) поняття **дії** виражалось коренями *t∧ ‘ділити/об’єднувати’ і *r∧ ‘породжувати/ховати’;

2) поняття **простору** представлено значенням кореня *k∧ ‘необмежений/ обмежений простір’;

3) поняття **величини** міститься у значенні кореня *p∧ ‘великий/малий’;

4) поняття **тривалості (кількості)** виражалось коренями *m∧ ‘множинність/одиничність’ і *n∧ ‘цілісність/заперечення цілісності’.

Аналіз дозволяє допустити звуконаслідувальну природу зазначених вище протоформ. Для всіх цих коренів характерною є внутрішня дихотомія ознак, що відображають загальне логічне протиставлення **‘ціле/частина**’.

2.2. Сприйняття дійсності древньою людиною і зародження первісних найменувань

Зародження перших кількісних найменувань у мові найтісніше пов’язане з первісною номінацією і в загальному вигляді з початковим етапом розвитку мислення людини. Багаточисленні дослідження підтверджують, що у найдревніші часи людина характеризувалася інкорпорованим мисленням, згідно якому сутність прямо ототожнювалась з явищем, ідея з матерією, поняття з річчю, іншими словами, у сприйнятті людиною світу діяв принцип ‘все в усьому’ (див.: Лосев 1982, 256 і далі; Кацнельсон 1947; Выготский 1982, 115 і далі). Людина не виділяла себе із оточуючого світу і сприймала цей світ як єдине і неподільне ціле. Звідси

виходить, що речі розрізнялися як почуттєві образи, межі яких були розмиті і які при віддаленні від них зливались з іншими речами. При першому враженні від нового предмету у древньої людини міг залишатися у пам'яті деякий час загальний предметний образ. Саме у такому вигляді сприймають немовлята нову іграшку, образ якої зберігається у пам'яті кілька секунд (Найссер 1981, 87). Проте при повторному пред'явленні іграшки дитина отримує додаткову інформацію, що сприяє закріпленню чуттєвого образу даної речі. При цьому більш вражаючою є інформація, одержана від об'єкту, що рухається, ніж від нерухомого, від звукового, ніж безшумного (Найссер 1981, 58, 87). Велике значення при сприйманні предмету має можливість відчути його, доторкнутися руками. У результаті відбувається поступове перетворення рефлекторних відчуттів у внутрішні нейронні зв'язки, тобто має місце інтеріорізація зовнішніх дій (Леонтьев 1972, 382). Запам'ятовування нових слів дитиною і в цілому навчання мовленню знаходяться у тісному зв'язку з розвитком рук і рухом пальців (Кольцова 1979). Надходження від об'єкту через рецептори точної найрізноманітнішої інформації призводить до утворення стійкого нейронового зв'язку і в результаті до утворення єдиного чуттєвого образу, чи схеми (в термінах когнітивної психології). "Сприймання, - пише У.Найссер, - це завжди взаємодія між конкретним об'єктом і більш загальною схемою" (Найссер 1981, 850). У ході накопичення досвіду відбувається все більше збагачення схеми у напрямку "від загального до часткового, від недиференційованого до точного" (там само, 84-85). Процеси узагальнення сигналів про одиничні речі, що поступають від рецепторів, і одночасно диференціювання цих конкретних почуттєвих утворень характеризують також перцептивну психіку тварин (Леонтьев 1972, 238). Безсумнівно, розглянуті психічні процеси були характерними для древньої людини і знаходились в основі зародження перших слів і мови у цілому.

Незважаючи на те, що при сприйманні об'єктів і подій людиною використовується всяка інформація, при зародженні перших слів особливу

роль відігравали тактильна, як більш древня (див.: Найссер 1981), зорова і слухова інформації, які знаходили відображення у вигляді пантомімічного і акустичного жестів мовця. “У відповідний час розвитку, - пише О.О.Леонтьєв, - у розпорядженні первісної людини повинен бути появитись ‘подвоєний комплекс’ сигнальних засобів для одних і тих же трудових ситуацій - дія і звук” (Леонтьев 1963, 57). Очевидно, можна погодитися з думкою деяких вчених про те, що у зазначений час на першому плані знаходилась пантоміма по відношенню до звукової форми (див.: Якушин 1984; Видинеев 1989). Більша значущість жесту в порівнянні зі звуком і перш за все правої руки (для правшів) у початковий період існування мови підтверджується зародженням асиметрії мозку людини. Поява надбудови у головному мозку пояснюється більш активною участю однієї із рук у трудовій діяльності і у виробленні мовнозначущих жестів. Домінуючий розвиток мовленнєвої зони в одній із півкуль (у лівій для правшів) свідчить про її залежність від розвитку рук, зокрема, однієї із них, як найбільш активної. Очевидно, що рука відігравала досить істотну роль при первинному зародженні словесного образу речі. Взагалі відомо, що наявність асиметрії мозку призвела до зародження у людини другої сигнальної системи, що дозволило закріпити слова як мовні знаки і виконувати над ними різні логічні операції.

На початковому етапі пізнання людиною дійсності відбувалося виділення із оточуючого його невизначеного світу одиничних уявлень, що у цілому свідчить про найпростішу процедуру психіки людини і тварини - протиставлення загального і одиничного. “Одиничне протиставляється загальному, перш за все, як виділене - невиділеному, тобто як дискретне континуальному, а, отже, як визначене - невизначеному” (Зуев, Широканов 1988, 28). Виділення тих чи інших речей супроводжується у сприйнятті неділимістю відповідних конкретних чуттєвих образів. Кожна річ представляє собою цілісне враження. Таке розуміння у розвитку мислення людини співвідноситься з першою ступінню у зародженні поняття у дитини.

Цей період життя дитини відображає “утворення неоформленої і невпорядкованої множинності, виділення кучі якихось предметів” (Выготский 1982, 136). У сприйнятті предмети, об’єднані на основі зовнішнього враження, утворюють злитий образ, вони дуже різноманітні і не мають внутрішнього зв’язку між собою. Опираючись на концепцію Л.С.Виготського, ми приймаємо його положення про первинне цілісне, а не асоціативне сприйняття людиною навколишнього світу. Цілісний образ з численними смисловими зв’язками знаходить зовнішнє проявлення у вигляді одного слова. “Думка не виражається у слові, проте здійснюється у слові“ (Выготский 1982, 305). Тому слово спочатку характеризувалось туманно нерозчленованим цілим, мислено воно містило у собі багаточисленні зв’язки сприйнятого образу. Первісне слово, відмічає Л.С.Виготський, це не просто знак поняття, а “образ, скоріше всього картина, розумовий малюнок пам’яті, маленька розповідь про нього” (Выготский 1982, 167). “На цій стадії, - пише О.П.Рифтін, - слова виражали не поняття, а образ, сприймання речі в її дії або стані у конкретному оточенні” (Рифтин 1946, 138).

На другій ступені розвитку поняття (за Виготським) має місце об’єднання і узагальнення окремих предметів, це так зване “мислення у комплексах”, коли дитина починає об’єднувати “однорідні предмети в одну групу” (Выготский 1982, 139). Проте в основі комплекса лежить різноманіття зв’язків, у тому числі асоціативних, коли відбувається виділення однієї із ознак у ролі ядра цих зв’язків, у інших випадках утворюються колекції - об’єднання предметів у особливі групи. У результаті ми приходимо до дифузного комплексу, коли виділена ознака стає “невизначеною, розлитою, туманною” (там само, 146). Варіативність у сприйнятті, наприклад, форми одиничних речей привела у свідомості людини до необхідності охопити цю зникаючу множинність споріднених предметів. По відношенню до первинної опозиції - загальне/одиничне - згодом відбувається інверсія. “Множинність виділених одиничних об’єктів, охвачених розумом, сама (як множинність) стає носієм невизначеності. Ця невизначеність зникає у результаті

усвідомлення єдиної основи множини предметів. Протиставлення одиничного загальному виступає тут у вигляді опозиції “множинність - єдине” (Зуев, Широканов 1988, 30).

Виділення однієї із ознак предмету як основної дозволило наблизити словесне вираження думки до ряду однорідних предметів. Мислено слово відносилось і до одного предмету, і до його групи. Безсумнівно, що людина виділяла одну із найбільш істотних у відповідній ситуації ознаку предмету. Слово відображало не сутність предмету, а одну із його життєважливих для древньої людини сторін. Виділення однієї ознаки допускає відношення її до всіх інших несуттєвих у даний час ознак предмету. У логічному відношенні цей мислений процес носить назву ізолюючого (елімінуючого) абстрагування, у якому виділяються два аспекти: позитивний і негативний. “Позитивний момент абстрагування полягає в тому, що у вихідних гносеологічних образах дещо виділяється як найбільш цінне, згідно деяким критеріям, тобто цінностям другого порядку.Те, що задовольняє останнім, відбирається, а те, що не задовольняє, елімінується” (Зуев, Широканов 1988, 48). Серед немотивованих ознак виділяється та, яка найбільше контрастує з позитивним членом опозиції. У результаті в ролі базової виступає бінарна опозиція ознак речі, у якій первинною є позитивна ознака (див.: Таранець 1999).

Довгий час бінарна опозиція була основним і єдиним способом зображення реальності. Вона знаходиться в основі загального людського розуміння і пізнання світу. П.О.Флоренський у зв’язку з цим відмічав, що “виділити пізнане серед непізнаного і протиставити його всьому іншому - це і значить пізнати” (Флоренский 1913, 158). Все розподіляється по двух полюсах. “Так виникає перша доступна людському розумові класифікація зовнішнього світу, створюється, хоча примітивне, по-своєму логічне уявлення про світобудову” (Золотарев 1964, 294). Ще у древності існувала “ідея амбівалентності людської свідомості, у якій сходилися моменти особистості і закономірності загального” (Бардина 1995, 31). Зародження

граматичних категорій, що приходиться на період існування індоєвропейської прамови, відбувалося також на основі протиставлення по крайній мірі двох граматичних одиниць. Функціонування одного члена опозиції імпліцитно передбачає наявність протилежного члена, тільки при цих умовах можна говорити про існування тієї чи іншої граматичної категорії (див.: Булыгина 1968).

Абстрагування окремих елементів, відокремлення від конкретних і фактичних зв'язків характерне для третьої ступені, останньої, у розвитку поняття у мисленні дитини, що свідчить про те, що "пролом у цілісному сприйнятті дитини зроблений" (Выготский 1982, 170). На цьому етапі кокретні однорідні предмети представлені у свідомості людини як єдине поняття. У результаті цієї логічної операції слово появляється у новій якості - найменуванні речі, що включає у себе як одиничне, так і множинність даного роду предметів. Слово стає знаком мови, іменем речі.

Практика життя древньої людини поступово привела до необхідності виділення в одній і тій же речі інших суттєвих для людини властивостей, які, утворюючи нові опозиції, виділялись як паралельні найменування відповідної речі. У результаті виникали різні словесні позначення одного й того ж предмету, що приводило до синонімії вираження і одночасно до поглибленого пізнання об'єкту. "Найрізноманітніші ознаки об'єкту, - пише С.В.Воронін, - можуть бути покладені в основу номінації одного й того ж об'єкту, і найрізноманітніші об'єкти можуть бути названі за однією і тією ж ознакою" (Воронин 1987, 8).

Поряд з синонімією виникали формально подібні найменування для відмінних речей, але об'єднаних за своїми окремими ознаками близькістю просторово-часових і інших відношень, подібністю свого функціонування. Цей пласт слів також дуже древній і відомий під назвою омонімія. На цей час слід віднести і виникнення антонімії кореня, що містить у собі значення різнорідних предметів. "Перші корені природних мов, - писав В.І.Шерцль, - були антонімічні, наприклад: лат. *altus* 'високий і глибокий', дінд. *ahtu*

‘світло денне, світло, блиск’ і ‘ніч’, перс. *bachten* ‘схід’ і ‘захід’” (Шерцль 1884, 14).

Наявність великого розмаїття і однотипності опозицій привело до утворення категорійної опозиції. Найдревніший стан мови передбачає існування деякої системи, що включає у себе відповідний тип опозиції. Людина сприймала в оточуючому світі перш за все те, що укладалося у сітку її парадигми, яка формувалася.

Розгляд різних етапів у розвитку мислення людини показав циклічне проявлення логічної операції у вигляді виділення частини із цілого образу. Якісно це різні операції, проте формально вони подібні. Можна собі уявити, що у найдревніші часи виділення ‘купи предметів’ із цілого недиференційованого образу сприйнятої дійсності повинно було супроводжуватися протиставленням у зароджуючій мові якихось елементів. Якщо виходити із того, що на цей час людина мала у пам’яті спектр звукообразів, співвіднесених з відповідними моментами реальності, то, значить, протиставлення цих вихідних звучань і утворювало первісні найменування сприйнятих чуттєвих образів і їх відношень. У даному випадку ми повертаємось до протоіндоєвропейських коренів, розглянутих вище. Логічне протиставлення ціле/частина могло знайти реалізацію у вигляді найпростіших **двоїстих** утворень наявних коренів. Це - редуплікація одного й того ж кореня чи складення різних коренів, що утворюють більш складний понятійний образ або виражають смислове розчленування первісного кореневого образу. Підтвердженням вихідного положення про найдревніші найменування одиниці як двоконсонантної є також результати реконструйованої лексичної системи РІЄ мови, виконаної М.Д.Андрєєвим. Отримані ним 203 кореневих слова для РІЄ представлені у вигляді біконсонантних утворень (Андреев 1988). Проілюструємо вищезазначене відносно зародження первісних слів на матеріалі деяких протоіндоєвропейських коренів.

Редупліковані форми мають місце у так званих ‘доіндоєвропейських’ термінах спорідненості у германських і інших мовах, розглянутих детально М.М.Гухман (Гухман 1938). У різних германських діалектах вони представлені у вигляді повторення одного й того ж складу, іноді з відсіченим першим приголосним: *nahne*, *nanne*, *nanna, an, en, ano* зі значеннями ‘батько’, ‘мати’, ‘бабуся’, ‘дідусь’ (там само, 106), які можуть бути приведені до протоформи вигляду **n∧n∧*. Різна вокалізація у первинному корені привела до закріплення відповідних форм за одним із названих значень. Наприклад: бав. діал. *en* ‘батько’ і *an* ‘мати’, двн. *ano* ‘дідусь’ і *ana* ‘бабуся’, Шлезвіг в Зібенбюргені: *nane* ‘батько’, *nanu*, *nanu* ‘мати’. Цей же корінь має місце і в інших мовах (у тому числі неіндоєвропейських): лат. *anus* ‘стара жінка’, гр. *ἀννίζ* ‘бабуся’; тюрк. *ana* ‘мати’, уг. *anya* ‘мати’, груз. *nena* ‘мати’ (Гухман 1938, 107).

Інші приклади редуплікованих форм у германських діалектах закріплені за одним із родичів чоловічої чи жіночої лінії. Наприклад: *tata, tate, dade, atta, ette, eide, azo* ‘батько’, ‘дядя по батькові’, ‘дід’ і *aiþei, eidi, eide* ‘мати’, ‘бабуся’, *muhme, meme, ama* ‘мати’, ‘сестра по матері’ (Гухман 1938, 101, 104-105). Ці ж корені зустрічаються і в інших мовах. Пор.: дінд. *tata* ‘батько’, гр. *ἄττα,* лат. *atta*, *tatta*, кельт. *tat*, *athir*, ірл. *aite*, лит. *tetis*, рос. *отец, тятя, дед, дядя* - ісп., фін. *ёma*, тіб. *ama* ‘мати’ (там же, 103, 106). Очевидно, що рефлекси слова **t∧t∧* закріпились у індоєвропейських мовах за найменуваннями батька, дяді, дідуся, а рефлекси **m∧m∧* - за іменами матері, сестри по матері, бабусі. М.М.Гухман відмічає як одну із особливостей у розглянутих термінах “співпадіння основ для позначення родича чи родички”, у яких змінюється або вокалізація, або суфікс (Гухман 1938, 107). Логічно допустити, що у більш раннній час (до появи вокалізації чи суфікса) у наведених вище протоформах були присутні дві протилежні семи, але з розвитком індоєвропейських мов у окремих із них закріпилась та чи інша форма за позначенням родича чи родички. Наочно представлені протилежні

смисли також у рефлексах *n∧n∧ у слов'янських мовах, у яких має місце 'двоїстість' речей і явищ сприйнятого древньою людиною навколишнього світу. Пор., наприклад: болг. діал. *нéна*, нл. *паń, пап*, вл. *пап* зі значенням 'батько' і, з інщого боку, укр. *неня* 'мати, рідна', болг. діал. *нане*, п. діал. *папа*, срб. *нáна, нéна* 'тс.' (Трубачев 1959, 19, 30).

Таким чином, логічне протиставлення ціле/частина знайшло відображення у мові у вигляді редуплікації первісної кореневої форми. Проте 'двоїстість' речі могла мати у мові і іншу форму реалізації, зокрема, проявлятися як результат 'розчленування' вихідного сприйнятого образу. Операція мисленого членування природно здійснювалась перш за все з допомогою відповідного кореня, у даному випадку *t∧, який міг виконувати і іншу функцію - 'об'єднання' частин. Розглянемо сказане на окремих прикладах.

Якщо взяти у ролі первинного корінь *k∧, зокрема, один із його рефлексів у вигляді $*k^{w}a$, що виражає простір, то 'членування' його з допомогою *ta (<t∧)* приводить до утворення найменування типу $*k^{w}ata$. Таке коренескладання у відповідній ситуації могло означати дослівно 'простір (світ) поділений' (або 'двоєдиний', 'дволикий') і закріпитись за якоюсь його частиною - 'темною' чи 'світлою' або позначати Всесвіт у цілому.

У албанській мові, наприклад, допускається одна із реалізацій $*k^{w}ata$ у вигляді *kot* зі значенням 'темнота, ніч' (Meyer 1891, 202). Фонетично тут реконструюється більш древня форма $*k^{w}at$-, у якій лабіальний елемент початкового приголосного перейшов на наступний голосний, перетворивши його у губний [о]. Подібні фонетичні процеси зустрічаються часто в індоєвропейських мовах (пор.: гот. *quiman* 'приходити' і дісл. *koma;* див. також: Семереньи 1980, 62: іє. $*g^{w}r̥u$ 'важкий' і дінд. *guru*; Левицький 1994, 133-134). Проте більш широкого розповсюдження одержало розглядуване індоєвропейське словоутворення у значенні 'білий, світлий (світ)',

представлене у вигляді *k^weit ‘світити, сіяти, блищати’ (пор.: герм. *hwītoz ‘світ, бути білим’, сл. svět : укр. *світ* ‘світовий простір’, слн. svêt ‘світ, люди’, полаб. *sjot* ‘світ, день’; дінд. *çvēta-* ‘білий’ (Skeat 1983, 712; Фасмер 1987, т.3, 575).

Очевидно, що *k^wata, виражаючи ‘двоїстість’, закріпилось у багатьох індоєвропейських мовах за одним із членів опозиції, одержавши значення ‘світлий’. Його протилежність у вигляді ‘несвітлий, темний’ формально набуває реалізацію типу *ne-k^wata, де *ne- (<*n̥) виступає у значенні заперечення. Одержане словоутворення може бути співвіднесене з відомою індоєвропейською формою *nek^u-(t-) зі значенням ‘ніч’ (Pokorny 1949, 762;). Пор.: герм. *naht* ‘ніч’, стсл. *ношть*, лит. *naktis*, дпрус. *naktin*, дінд. *nàk*, лат. *nox*, хет. *nekuz* ‘вечір’ (Skeat 1983, 400; Duden 1963, 460; Фасмер 1987, 87). Цікаво зазначити, що негативна сема цього кореня має місце у таких назвах “нічних” квітів як рос. *неталá* (*тальник*), *нéклен* (*черноклен*), ч. *netáta*, п. *nietota*, які утворені від “основи net/nekt” (Погодин 1903, 214-215). У структурах *k^wata і *nek^wata наочно представлена вторинність найменування негативного члена бінарної опозиції по відношенню до його маркованого позитивного ‘світлий’. Таким чином, наявність протиставлення ‘світлий/темний’ послугувала зародженню номінації ‘ніч’ як темної частини доби. Остання виступає маркованим членом в іншій опозиції ‘день/ніч’. У цьому смисловому протиставленні первинним є слово *ніч*. В українських замовляннях, як показала М.О.Новикова, “ніч – не погана, а сильна сторона протиставлення”, вона “первісніша від дня” (Новикова 1993, 12). Про це також свідчать і етимологічні дослідження кореня *день*. Так, у слов‘янських і германських мовах *dьnь і *dagos мають прадавнє значення ‘світла частина суток’ (Этим. сл. прасл. 1978, вып. 5, 213; Paul 1961, 611), що як “частина” є вторинним по відношенню до ‘цілих’ суток.

Індоєвропейське *k^wata ймовірно знайшло свій розвиток у германському *guđa- ‘бог’, представлене в окремих мовах у таких формах: гот. *guþ,* дсакс. *god*, гол. *god*, ісл. *guđ*, дат. *gud*, шв. *gud*, нім. *Gott*, англ. *god* (Skeat 1983, 244; Duden 1963, 229), у давньоверхньонімецькій мові існують форми: *got, cot, kot* (Schutzeichel 1981, 70). Відповідний індоєвропейський корінь відтворюється у словниках не з повною впевненістю. Наявність у реконструйованій формі *guđa- у першому складі губного [u] (у всіх германських мовах у цій позиції представлений лабіалізований голосний [u] або [o]) свідчить про перетворення більш древнього [a] > [iu] > [u] під впливом лабіального елементу в початковім *g^w- (або *k^w-). У змінах голосних має місце найдавніше протиставлення за ознакою відкритості голосних - низький/високий і переднього/заднього утворення (див.: Гамкрелидзе, Иванов 1984, 160). Зазначену форму *guđa- можна віднести до більш древньої *k^wata- зі значенням ‘світ поділений’ або ‘світ двоєдиний’. Звідси виходить, що значення ‘бог’ (точніше ‘бог-дволикий’) на початку співвідносилось з уявленням про Всесвіт, який представляв собою протиставлення ‘земля і небо’. У древніх мовах германське слово *guđa- відносилось до середнього граматичного роду, оскільки “об’єднувало у собі чоловіче і жіноче божества” (Duden 1963, 229). Таке вживання зустрічаємо у древніх німецьких пам’ятках, але потім слово *got* ‘бог’ перейшло в розряд іменників чоловічого роду. Таким чином, смислове наповнення герм. *guđa- прямо співвідноситься зі значенням протоформи *k^wata-, що містить у собі єдність різних, у даному випадку протилежних денотативних значень. Аналіз праслов‘янського ‘бог’ показав також наявність у формі *bogъ кінцевого *k^wa з тим же значенням, що і в германському *k^wata. Тобто, у цілому праслов‘янську форму можна тлумачити як ‘дволикий-бог’ (герм. ‘бог-дволикий’) (див.: Таранець 1996в). Спорідненість цих етимологій дозволяє

висунути гіпотезу про існування поняття ‘бог’ у індоєвропейців (див.: Одри 1988, 119).

Отже, вищезазначені рефлекси протоформи *$k\wedge t\wedge$ відображають значення у вигляді ‘*$k\wedge$-поділене’. Це знаходить підтвердження також у дослідженнях О.С.Мельничука, який писав: “У індоєвропейських мовах етимологічний комплекс з елементарним коренем **kt*- і всіма його структурними і звуковими варіантами охоплює наступне коло взаємопов’язаних значень: ‘бити, знищувати, довбати, рубати, різати, розколювати’...” (Мельничук 1991, № 2, 34).

Одна із особливостей найдревнішої структури кореня “полягає у можливості метатези приголосних, що входять у склад двоконсонантного кореня” (Мельничук 1991, № 2, 32). “Найбільш обширним у всіх мовних сім’ях, - пише О.С.Мельничук, - виступає етимологічний комплекс, що групується навколо елементарного кореня **kt*-/**tk*- (прамова *$k\wedge t\wedge$/*$t\wedge k\wedge$ і його варіантів) і його варіантів” (там же, 33-34). Розглянемо один із рефлексів *$t\wedge k\wedge$ у германських мовах.

Германські слова, зокрема: гот. *dags*, рун. *-dagaR*, двн. *tag*, шв. *dag*, ісл. *dagr*, англ. *day*, нім. *Tag*, дозволяють з впевненістю реконструювати загальногерманську форму **dagoz*-, яка вживається у сучасних мовах у значенні ‘день, сутки; період, відрізок часу’ (Duden 1963, 688). Подальша реконструкція кінцевого складу **-goz* (з огубленим голосним) фонетично може бути приведена до форми з початковим лабіовелярним приголосним, тобто *-$g^w az$. У результаті корінь набуває виразу *$dag^w a$- (або *$tak^w a$-), у якому складові мають значення: ‘ділити’ і ‘світ, Всесвіт’(у загальному вигляді ‘поділений, двоєдиний світ’). Згідно древньої номінації це слово могло означати ‘світ’ у цілому або його частину. Дослідження германістів свідчать, що більш древнім є вузьке значення ‘день, світла частина суток’ (див.: Paul 1961, 611), потім це слово стало позначати ‘сутки’ (‘світлу та темну частини’). Обидва значення збереглися у сучасних германських мовах

(див.: Силин 1992, 48-49). Окремого слова для позначення ‘суток’ у цих мовах немає.

У зв’язку з вищезазначеним цікаво розглянути у слов’янських мовах слово *сутки*, яке структурно розпадається на дві частини: *су-* і *-тъкі*. Останнє, як вважає М.Фасмер, пов’язане зі словом ‘тикати’, що значить ‘стик дня і ночі’ (Фасмер 1987, т.3, 811), а префікс *су-* (пор.: стсл. *сѫ-)* “означає зв’язок або з’єднання” і вживається у “старих іменних складних словах” (там же, 791) (пор.: *супутник*, *сутінок, сусід*). Складова *-тъкі* представляє собою двоїну, у якій чергування *ъ/о* (пор.: *суток*) свідчить про більш древній голосний повного утворення. Цей древньослов’янський голосний [о] бере свій початок із індоєвропейських *a/o* (див.: Семереньи 1980, 47; Савченко 1974, 86-87). У результаті слов’янські *-tъki/-tоkъ* можуть бути виведені із форм іє. **tak-/*tok-*. Наявність кінцевого огубленого голосного у слов’янському слові дозволяє допустити присутність лабіального елементу в попередньому приголосному, а з іншого боку, відомо, що іє. $*k^w$ > сл. *k*, *c* або *c* (Семереньи 1980, 76; див. також: Таранець 1996а). Таким чином, аналіз звукових змін дозволяє реконструювати форму іє. $*tak^wi$ зі значенням ‘поділене-$*k^wi$ (двоєдине)’. Поява у свідомості людини після розчленуванням речі синтезу її частин привів у слов’ян до нового утворення *сутки* (‘день і ніч’). Цікаво замітити, що *-тъка* зустрічається також у древніх слов’янських найменуваннях окремих днів тижня, наприклад: стсл. *четвръ*тъкъ ‘четвер’, *пѧтъкъ* ‘п’ятниця’, виражаючи значення ‘день, сутки’.

Розглянемо ще деякі утворення індоєвропейських слів, у структуру яких входить найдревніша протоформа **k∧*. У германських мовах одним із рефлексів з початковим **k-* виступає слово **handuz* ‘рука’, яке представлене в окремих мовах у таких формах: гот. *handus*, дсакс. *hand*, *hond*, ісл. *hond*, *hand*, дат. *haand*, нім. *Hand* (Skeat 1983, 259). У засвідченій у словниках реконструйованій формі **handuz* фонетично виділяються два склади: **han-duz*. У найдавніший час, як уже раніше згадувалося, у прамові співпадали складова і морфемна межі (див. також: Коломиец 1986, 40). Отже, у нашому

випадку фонетично і морфологічно виділялась початкова наголошена частина **han-*. Поскільки на початку слова германському **h* відповідає іє. **k* (згідно закону Грімма), а германський короткий голосний [а] походить від індоєвропейських а/о, то розглядувана форма може бути представлена у вигляді іє. **kan-/*kon*. Варіант з голосним [а] генетично є більш давнім, ніж та ж форма з губним [о]. З іншого боку, губний голосний міг з'явитися лише у випадку впливу лабіальної ознаки, характерної попередньому приголосному **k-*. Аналіз звукових змін на початку слова дозволяє допустити розвиток у цій позиції лабіовелярного приголосного і, як наслідок, наявність найдревнішого рефлексу **k^{w}ana* (із **k∧n∧)*. Дослідження Е.Зеебота показали, що у ранньогерманській мові іє. **w* перейшло у герм. **k/g* (Seebod 1982). Наприклад, пор.: іє. **daiwêr* 'дівер' і герм. **taikur-*. Проте, фонетичний аналіз засвідчує, що у подібних випадках необхідно виходити із більш древнього іє. **k^w*, який у германських мовах дав *k/g* або *w* (див.: Левицкий 1994, 133-134). Лабіальна ознака іє. **k^w* не зникла безслідно, а перейшла на наступний голосний, у результаті чого іє. **-e-* > герм. **-u-* (див. приклади вище).

У зазначеній вище формі **k^{w}ana* у кінці її має місце голосний, який існував у силу дії у мовленнєвому потоці в індоєвропейській мові-основі архаїчної тенденції до відкритого складу (див.: Склад і слово…1994).

Парадигма відмінювання германського іменника свідчить про те, що у початковій частині слова **handuz* знаходиться основна смислова частина поняття 'рука'. Якщо повернутися до значення протоформи **k^{w}ana*, то ця сема буде приходитися на **k^{w}a-*, а **-na* виражає значення 'частина, заперечення цілісності'. Виходячи із найдавнішої номінації, коренескладання **k^{w}ana* могло означати 'частина речі' або річ 'в цілому'. У цьому випадку **k^{w}ana* за своєю природою має значення 'рука/руки'. Зародження граматичного числа, у давнину двоїни і однини, привело до появи відповідних формантів для вираження зазначених граматичних значень. Таким граматичним показником у германському слові **handuz* є друга морфема **-duz*, із якої витворилися форми одного і другого числа. Пор.,

наприклад: дісл. *hǫnd* ‘рука’ (одн.) і *hendr* ‘руки’ (мн.); гот. *handus* і **handjus*. Розвиток системи відмінювання у германських мовах привів до розщеплення кінцевого **-duz*, внаслідок чого корінь розширився і прийняв вигляд **hand-*, з цього часу він уже не співпадав зі складом: морфемна межа змістилася по відношенню до складової. Таким чином, у результаті фонетичної атракції у напрямку наголошеного кореня суфіксальний елемент *–d* (із *-duz*) примкнув до **han-* і утворив разом з ним сучасний корінь *hand-*.

Етимологічно споріднений германському зустрічаємо корінь іє. $*k^w ana$ в інших мовах зі значенням ‘десниця; правий’. Один із його рефлексів $*k^w ina$ > **sina* представлений у сатемних мовах: рос. *де<u>сн</u>ица* ‘права рука, правиця’, стсл. *дє<u>сн</u>ъ*, слн. *desən*, лит. *dêšinas* ‘правий’, *dešinẽ*‘права рука’, дінд. *dákṣi-ṇ aas* ‘далекий, вправний, правий, південний’, ав. *dašīna-* ‘правий’ (див.: Фасмер 1986, т. I, 306).

У слов’янських мовах мають місце подібні за формою з $*k^w an$- слова **konъ*/**konь*, які відносяться до найменувань ‘кінець, початок’. Наприклад, у старослов’янській мові відомий вираз “ис-кони до кони” зі значенням ‘з початку до кінця’ (Етимол. сл. укр. мови 1985, т.2, 447). Очевидно, що зазначені слов’янські слова споріднені $*k^w ana$ і за притаманним їм значенням ‘частина, сторона’.

Поступове закріплення $*k^w ana$ у значенні ‘частина’ за одним із членів бінарної опозиції образу $*k^w a$ привело до необхідності найменування другого члена протиставлення, наявність якого утворює цілісність предмету. Із розглянутих нами раніше кореневих значень смислову опозицію можуть утворювати *-m∧*/*-n∧. Таким чином, для форми $*k^w ana$ є протилежним утворення $*k^w ama$, рефлекси якого появляються у індоєвропейських мовах у вигляді: $*k^{|h|}om$- ‘з, спільно’ і **sem-*/**som* ‘одні; сам, половина’, які виступають, згідно дослідженням Ю.С.Степанова, ймовірно, етимологічно спорідненими (Степанов 1989, № 4, 61 і далі). За своїм значенням і за формою наведені корені можуть бути виведені із протоформи $*k^w ama$ зі

значенням ‘спільно’; частина’. Підтвердження цьому відносно *k^wana/*k^wama знаходимо у найменнях окремих чисел, розглянутих у наступному розділі.

Утворення найменувань з коренем *t∧ відбувалося у тих же семантичних зв’язках, що і у випадку з *k∧. Раніше вже говорилося про те, що рефлекси *t∧ у вигляді *di/*da приймали участь в утворенні в індоєвропейських мовах слів, що позначали небо і землю, чоловіка і жінку, руки. Коренескладання типу *tina/*dina могло називати, наприклад, руку одну або обидві руки. Цей древній корінь зустрічається в окремих діалектах німецької мови: бав. *tener* ‘долоня’, алем. *tenra*, двн. *tenar*, франк. *tůren;* бав. tenke, *tengge* ‘ліва рука’, які зводяться до германського кореня *đen-ra/-o ‘долоня’ (Lühr 1987). Вживання *tina у вираженні кількісного значення має місце у його рефлексі др. *тинъ* ‘нарізка, зарубка’ (Фасмер 1987, т. 4, 59).

Закріплення *tina за позитивним членом смислової опозиції призвело до утворення найменування другого члена протиставлення у вигляді *tima. Виходячи із значень *ti ‘об’єднувати’ і *ma ‘багато’ можна прийняти, що *tima означає ‘дуже багато, велику множинність’. Це наочно представлено у слов’янських мовах, наприклад: др. *тьма* ‘10 000’, ‘багато’ (Карпенко 1956), рос. *тьма* ‘незлічена множинність, десять тисяч’, стсл. *тьма* (Фасмер 1987, т. 4, 134), а також у дінд. *katama* ‘хто?, котрий (із багатьох)?’ (Кочергина 1987, 147). Очевидно, що опозиція *tina/*tima, аналогічно *k^wana/*k^wama, утворює смислове протиставлення ‘частина/ціле’.

Наведемо ще один приклад розвитку протоформи іє. *t∧n∧ → *dina/*dini зі значенням ‘світло, частина Всесвіту’. Це коренескладання представлене у слов’янських мовах у вигляді *dьnь ‘світла частина суток’. Наприклад: рос. *день*, стсл. *дьнь*, схв. *dân*, вл. *dzen* (Фасмер 1986, т. 1, 498: Этим. сл. прасл. 1978, вып. 5, 213). О.М.Трубачов і інші славісти відмічають, що “праслов. *dьnь і його споріднені відповідники означають ‘світлу частину суток’, у деяких мовах – ‘світлий день” і беруть свій початок від іє. *din- із *di-/*de̯- ‘світити’ (там же, 213). Цей же корінь має місце і в інших

індоєвропейських мовах: дінд. *dinam* ‘день’, лат. *nûndinae* ‘базарний день, що проводився кожні дев’ять днів’, лит. *dienà,* лтс. *dìena* ‘день’, дпрус. *deinan* (зн. в.), гот. *sinteins* ‘щоденно’ (Фасмер 1986, т. 1, 498).

Смислове протиставлення для **dina* ‘світла частина суток’ утворюється формою **dim*-/**tim*-, значення якої розповсюджується на темну частину суток. Остання у вигляді рефлексу зустрічається у значенні ‘темрява’ у мовах: стсл. *тьма*, рос. *тьма*, схв. *тама* ‘морок, туман’, слн. *təma, tma,* вл. *cma*, лтс. *tima* ‘темрява’, лит. *tansa* ‘морок’, дінд. *tamas* (с.р.) ‘морок’, ав. *təmah*, дірл. *temel* ‘темрява’, лат. *tenebrae* (множ.) ‘морок’, двн. *dëmar* ‘сутінки’ (Фасмер 1987, т.4, 133-134). Таким чином, *тьма*, позначаючи темну сторону суток, протиставляється їх світлій частині, але у той же час у біблійській і інших легендах зустрічається найменування темного світу як первинного, із якого вийшло світло. У такому вживанні *тьма* відображає вихідний єдиний образ явища, підкреслюється його цілісність.

Розглянуті коренеутворення свідчать, з одного боку, про різноманіття їх рефлексів у індоєвропейських мовах, які характеризуються певними формальними і смисловими відмінностями, а з іншого боку, подібністю позначень у найдревніший час по відношенню до речі і її частини. Сама річ мислилась як двоєдиний об’єкт, а утворене слово могло позначати спочатку не тільки одну із ознак цієї речі, її ‘частину’, а і річ у цілому. Досить наочно таке розуміння представлено в міфах у імен і у функціях, які приписувались богам (див. розд.1). До сказаного раніше необхідно додати зауваження Е.М.Штаєрмана, який пише, що у ранній римській релігії “одне й те ж божество могло мати різну стать: так, наприклад, *Палес* виступала і як бог, і як богиня або як двоє *Палес*” (Штаерман 1987, 6). У подальшому в процесі номінації відбувалося закріплення імені за однією із сторін предмета чи явища і в той же час виникало інше слово, яке позначало протилежну сторону смислового бінара (див.: Таранець 1999). Все вищерозглянуте дає можливість по відношенню до ‘речі’ схематично показати окремі етапи

розвитку сприймання і розуміння первісною людиною навколишньої дійсності, що приводило до зародження різноманітних словесних найменувань, відображаючих у тому числі і кількісні відношення:

‘ціла (двоєдина) річ’	→	‘розділена (членована)’	→	‘відділення частини’	→	число ‘один’
				‘сукупність двох частин’	→	число ‘два’